

РОЗДІЛ 5

ОБРЯДОВА ФРАЗЕОЛОГІЯ

ЯК ВИЯВ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ

Збереження історичної пам'яті – одна з основних функцій обрядової фразеології, де закодовано інформацію про звичаї, традиції, обряди, вірування та світогляд українського народу, що формувалися впродовж століть. Тож, передаючись від покоління до покоління, обрядові фразеологізми не лише використовуються як засіб забарвлення мови, а й є важливою частиною культурної спадщини українців. «Ця багатоплановість пов'язана зі складною природою сталих виразів: поняттєвою і тематичною необмеженістю, змінністю, варіативністю, просторовістю та ін.» (Коваленко, 2024, с. 664).

Велика кількість обрядів і звичаїв пов'язані з основними етапами сім'ї (сватання, шлюб, народження дитини тощо), оскільки виконують важливу роль у формуванні та підтримці сімейних цінностей, забезпечують соціальну інтеграцію, передають культурну спадщину. «Історія свідчить про те, що потреба в художньо-символічному оформленні життя як окремої людини, так і суспільства існувала завжди. Це – об'єктивна необхідність, яка діє на всіх етапах розвитку людства» (Бодак, 2000, с. 5).

Початковим етапом шлюбного обрядоккомплексу, який збережено до сьогодні (Пилипак, 2011, с. 7), є сватання – давній український обряд, що сягає корінням у дохристиянські часи, під час якого парубок за допомогою сватів просить згоду на одруження в батьків дівчини. Зазвичай сватами (або старостами) обирали шанованих у громаді одружених чоловіків, які були посередниками між родинами, допомагали домовитися про шлюб, вели перемовини про умови шлюбу, про склад приданого та час весілля. У хату до дівчини вони приходили з хлібом (короваєм), що в українській традиції є символом щастя, достатку, продовження роду, благополуччя, згоди на шлюб (Бойчук, 2017, с. 155; Дем'яненко, 2024, с. 343; Д'якова, 2012, с. 18–19; Йовенко, Терешко, 2022, с. 877; Трачук, 2023, с. 136), а його прийняття або відмова мали вирішальне значення, адже «культ короваю у весільній обрядовості – найвищий, значущий момент культу хліба, що відповідає основному господарському заняттю українців – хліборобству. Особливості коровайного

обряду свідчать про збереження давніх християнських вірувань у всемогутню силу води, сонця і хліба, які забезпечують життя. ... Він [обрядовий хліб] наділявся магічною силою, яка мала забезпечити молодим щастя й добробут, міцний шлюб» (Кожолянко, 2005, с. 12–13). У разі згоди на одруження дівчина брала та розрізала хліб, перев'язувала сватів рушниками (символ гостинності, поваги, благословення та згоди на шлюб) (Дем'яненко, 2024, с. 342), що вишивала власноруч, а хлопця – хусткою (Мигoliniнець, 2020, с. 220; УВС, с. 549); готувала скриню з посагом. Саме обряд сватання слугував мотиваційною базою низки стійких словосполучень, як-от: *слати* (*засилати, посилати, присилати*) / *заслати* (*прислати*) *старостів* (*людей*) (*за рушниками*) (до кого і без додатка) ‘просити згоди на шлюб в обраної особи та її батьків; сватати’: «Через те, що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів [до Марійки]» (Стельмах¹); «Зачали парубки засилати старостів до дівчат» (Кв.-Осн.); «Я вже двічі посилав До дівчини за рушниками» (Шевч.); «Шепелява Марія застарілась, посивіла, бо Гнат не прислав старостів» (Казки Буковини); «– Попроси, щоб сьогодні, або хоч завтра, нехай присила [сотник] людей за рушниками, а у неділю і весілля» (Кв.-Осн.) (ФСУМ-2, с. 824); *прийняти старостів* ‘погодитися видати дочку заміж; дати згоду вийти заміж’: «[Марися:] Чом батько від Миколи старостів не прийняли? Я ж вам давно казала, що люблю його» (К.-Карий) (ФСУМ-2, с. 692); *готувати* (*дбати*) *рушники* (*скриню*) ‘збиратися одружуватися з ким-небудь (про дівчину, жінку)’: «– Он до тебе восени прийдуть старости. Готуй рушники» (Н.-Лев.); «А дівчата лицялися і рушники дбали» (Шевч.); «Скриню ще рано дбати, дівчата засміють» (Горд.) (ФСУМ-1, с. 193); *вернутися з рушниками* ‘засватати дівчину’: «Вернулися люди з рушниками ... Таку кралю висватали, Що хоч за гетьмана, То не сором» (Шевч.) (ФСУМ-1, с. 73).

До цієї групи можна віднести дві синонімічні фразеологічні одиниці зі стрижневим компонентом *рука*: *пропонувати руку* (кому): «Стаха мала хлопців більше, ніж пальців на обох руках, а проте ніхто з них не пропонував їй свою руку» (ФСУМ-2, с. 710) та *просити руки* (в кого, кого, чиєї): «– Ласкава панно Гризельдо! Чи дозволиш мені просити твоєї руки в твого шановного ясновельможного

¹ Тлумачення скорочень прізвищ авторів літературних джерел див.: Фразеологічний словник української мови. Кн. 1. 2-ге вид. / уклад.: В. М. Білоноженко та ін.; редкол.: Л. С. Паламарчук (голова). Київ, 1993.

панотця? – спитав згодом у неї Заславський» (Н.-Лев.); «–Приходив Іщенко, колишній жених Саші, докоряв дівчині нестійкістю, освідчувався в любові і просив руки» (Гжицький); «Нарешті вирішив [Гарецький] поїхати до Огієвських освідчитись Любі і просити в батьків її руки» (Кочура) у значенні 'звертатися до дівчини або до її батьків з проханням дати згоду на шлюб' (ФСУМ-2, с. 711). Рука як жест означала довіру, об'єднання та згоду на союз, партнерство та спільне майбутнє.

Однак траплялося, що дівчина не давала згоди на одруження. На знак відмови вона повертала старостам принесений ними хліб (коровай). Так виник фразеологізм *повертати / повернути хліб* у значенні 'відмовляти тому, хто сватається': «Дівчина повертає старостам хліб» (ФСУМ-2, с. 653).

Також хлопцеві, що прийшов свататися і не подобався батькам дівчини, могли вручити гарбуз або макогін ('дерев'яний стрижень із потовщеним заокругленим кінцем, яким розтирають у макітрі мак, пшоно тощо' (СУМ-4, с. 603)) як символи відмови, тобто знаки, що сватання не вдалося. Це спричинило виникнення низки синонімних та варіантних фразеологізмів, що вказує на їхнє широке використання в українській мові: *годувати гарбузами* (кого) 'відмовляти тому, хто сватається': «– У нас не попадайся, зараз провчимо, а найбільше тих, що добрих людей, замість рушників та годують гарбузами» (Кв.-Осн.); «Дівчині вже вісімнадцять минуло, а вона й досі женихів гарбузами годує» (Стельмах) (ФСУМ-1, с. 179); *давати (підносити, роздавати) / дати (піднести, пороздавати) гарбуза (гарбузів)* (кому) 'відмовляти кому-небудь у сватанні, залицянні': «Мокрина довго любила його [Миколу] та все давала гарбузи своїм женихам» (Н.-Лев.); «Може з десятків женихів залітало на обійстя Вариводи, щоб одержати Ярину та пару добрячих волів з млином на підпряжку, так скажена дівка всім женихам роздала гарбузи» (Речм.); «– Гляди ж, – каже Петро, – мо' й справді старости, то гарбуза дай їм» (Тесл.); «Маринка наша довго ховалася, та син старости виказав, – він до неї колись сватався, а вона йому гарбуза піднесла» (Ів.); «І вже їй було так, що годів з двадцять, та може з сотню пороздавала гарбузів женихам» (Кв.-Осн.) (ФСУМ-1, с. 214); *пахне гарбузом* 'передбачається відмова тому, хто сватається': «Ой хороші дівчаточка, хто не гляне – ахне. Ой рад би я тебе сватать, та гарбузом пахне» (Забашта) (ФСУМ-2, с. 609); *діставати / дістати (покуштувати, схопити) гарбуза* 'одержувати відмову під час

сватання, женихання, залицяння': «Орися при першій же розмові нагадала йому Настю з Пісок. – Дістав гарбуза від дочки хазяйської, то тепер уже й біднячкою не гребуєш!» (Головко); «Не один з магнатів і князів ... залицявся [до княжної] ... і кожному довелося ... покуштувати гарбуза» (Стор.) (ФСУМ-1, с. 248); *п'ити з гарбузом (з гарбузами)* 'дістати відмову при сватанні': «Ну що? Будемо сватами, чи з гарбузами додому підеш?» (Стельмах) (ФСУМ-2, с. 643); *остатися з гарбузом* 'дістати відмову під час сватання': «Не один слав їй старостів, Та з гарбузом остався» (Граб.) (ФСУМ-2, с. 591); *облизати макогін (макогона, м'яло)* 'зазнати невдачі, особливо у сватанні': «Облизавши макогона, як кажуть, він повернувся ні з чим додому» (ФСУМ-2, с. 570). Дослідниця весільних фразеологізмів у східнослов'янських говірках Ірина Магрицька стверджувала, що «головною причиною введення рослини в обряд сватання був її великий розмір і яскравий колір, які унеможливлювали приховання факту відмови» (Магрицька, 2003, с. 184).

На відмову під час сватання вказують і фразеологічні одиниці зі стрижневим компонентом *облизень* (від *облизуватися*, див.: СУМ-5, с. 523) – *дістати (одержжати) / діставати (одержжувати) облизня; спіймати (піймати, вхопити) облизня*, тобто залицяльник залишався без нічого, з порожніми руками, і міг лише облизуватися на те, що хотів отримати. Приклади в контексті: «– Я боюсь дістати облизня, я хворобливо боюсь показатись смішним перед жінкою, яку люблю» (Гжицький); «Одержавши першого облизня, я пасую, скрадливою ходою обходжу лаву» (Речм.) (ФСУМ-1, с. 249); «Сміялась [з Мартина] і одна з найкращих дівчат на селі ... – Мотря Коваленкова, що за нею усі парубки упали та й облизня спіймали, сміялась, а проте подавала йому рушники» (Григ.); «Невже він [Демко] думає, що Корній оддасть за його свою дочку? Але не дурний, уміє зазіхати на чуже добро, знає, що єдина дочка, що все їй буде. Та тільки облизня піймає!» (Гр.); «Роман заслав старостів до однієї дуже гарної дівчини, але вхопив од неї облизня, потім заслав старостів до другої і потяг гарбуза» (Н.-Лев.) (ФСУМ-2, с. 850).

Яскраве народне забарвлення має фразеологізм *давати / дати відкоша (одкоша)* (кому), який теж пов'язаний з обрядом сватання й означає 'не погоджуватися виходити заміж чи зустрічатися з кимсь', тобто відсікати, відмовляти у сватанні чи залицянні. Йдеться про символічне «відкошення» (відштовхування) сватів через неприйняття пропозиції на шлюб. Також існує припущення, що цей

стійкий зворот утворений «у середовищі запорозьких козаків, що стояли кошем» (ЕСУМ-1, с. 393). Приклади в контексті: «– Кононенко, запримітив я, підсипається до Христі. Вона дівчина, сам знаєш, строга, дає йому відкоша. То він і ремствує» (Грим.); «Треба йому знов дати одкоша. Надійсь, не видержить, одчепиться! Дочка ще молода», – думала Марта Кирилівна» (Н.-Лев.) (ФСУМ-1, с. 203).

На сьогодні ці фразеологічні одиниці вживаються не лише в контексті сватання, а й як загальні вислови для відмови у будь-яких залицяннях чи пропозиціях.

Весільні обряди також слугують генетичним джерелом стійких словосполучень, пов'язаних із одруженням, створенням сім'ї. Із прийняттям християнства шлюб (вінчання) став священним обрядом, що здійснювався у церкві та поєднував людей у вірності й любові (Скиба, 2011, с. 50). Так виникли фразеологізми *брати / взяти шлюб* (з ким і без додатка) у значенні 'одружуватися, вінчатися з ким-небудь': «[Матушка гумєня:] Тільки ти забуваєш, молодице, що то всі чужі, ти одна йому найближча, найдорожча. Ти з ним шлюб брала» (Мирний); «[Олеся:] Дівоча воля до шлюбу; а шлюб узяла – волю віддала» (Кроп.) (ФСУМ-1, с. 54) та *виряджати до шлюбу* (кого) у значенні 'одружувати чи видавати заміж': «Чутно за сценою голос старої жінки ... [Кассандра:] То весільна пісня! Се мати дочок виряджа до шлюбу» (Л. Укр.) (ФСУМ-1, с. 102). Стрижневий компонент шлюб у названих стійких зворотах запозичено з польської мови (*ślub*) та означає 'обітниця; шлюб, одруження', що походить від дієслів *ślubić, ślubować* 'присягати' (ЕСУМ-6, с. 441). Тобто йдеться про звичай під час вінчання давання обітниці – подружньої присяги перед Богом, де наречені як частина церковного таїнства урочисто обіцяють бути вірними, любити, піклуватися та підтримувати одне одного до смерті. Етнологиня Іванна Черленяк, досліджуючи атрибути й обрядодії весільного циклу на Закарпатті, навела цікавий факт, що до 1774 р. українці, які проживали у селах Воловеччини та Міжгірщини, після церковного вінчання не провадили спільне життя, а «розходились кожен до своєї хати. Це свідчить про те, що церковне благословення шлюбу в народній традиції не давало права на подружнє життя. Його санкціонувало лише повне виконання весільного обряду. Такий стан речей стосувався всієї території України, оскільки у 1774 р. за цариці Катерини II вийшов указ про зобов'язання молодих жити разом після вінчання, не чекаючи весілля, і не розходитись під загрозою кари, призначеної за перелюб.

У більшості сіл Закарпаття церковне вінчання відбувалось у день весілля» (Черленяк, 2017, с. 381).

Фразеологізми *стати / ставати на рушнику (рушничку, рушники)* (з ким) та *ставити (становити) на рушник (на рушнику)* (кого) походять із давнього українського весільного обряду, де молодята стоять на спеціально вишитому рушнику під час шлюбної церемонії в церкві. Цей рушник символізує спільний шлях у майбутньому, з'єднання наречених у нову родину, а самі вирази стали синонімом до поняття «взяття шлюбу» або «одруження». Приклади в контексті: «— Ми дякували, а він: “Що мені з такої дяки? Тоді мені подякуєте, як на рушнику з вашою кралею стану”» (П. Куліш); «[Химка:] Усі бачили, сам бог бачив, як ми перед ним у церкві на рушнику ставали, шлюб приймали» (Мирний); «Допоможи, боже, на рушничку стати. Тоді не розлучать ні батько, ні мати» (Укр. пісні); «Не зглянулись, як ще місяць злетів, коли ми з Марією на рушники стали» (Мур.) (ФСУМ-2, с. 860); «Без любистку, заговорив — силою тільки власного язика вона не раз і не два зводила до купи роз'єднані серденька, становила на рушнику навіть дітей кровних ворогів» (Л. Янов.) (ФСУМ-2, с. 858).

Варто також виокремити фразеологічні одиниці зі стрижневим компонентом *вінець*, походження яких має глибоке коріння у весільних обрядах: *вести до вінця* (кого) ‘одружуватися з ким-небудь’: «Скільки-то перегоріло у його серці огню від того неказанного жалю, що інший перед очима взяв да й веде її до вінця» (П. Куліш) (ФСУМ-1, с. 75); *іти / піти до вінця* ‘одружуватися’: «Так спали довгими ночами по хатах і клунях старші степові дівчата з хлопцями на досвітках. Аж поки не йшли до вінця» (Мас.); «Після великодня ... і до вінця підемо» (Стельмах) (ФСУМ-1, с. 354); *підводити / підвести під вінець* (кого) ‘спонукати до одруження кого-небудь’: «— Як закомизиться вона, то старі зв'язану підведуть під вінець» (Стельмах) (ФСУМ-2, с. 632); *стати / ставати під вінець* (з ким) ‘обвінчатися, одружитися’: «— Уперше ви приходили до мене радитись, Іване Семеновичу, коли небіжчиця ... тільки-но мала ото стати з вами під вінець?» (Ю. Янов.) (ФСУМ-2, с. 860); *стояти під вінцем* ‘вінчатися’: «Чом її грім не вбив або земля не запалася над нею, коли вона стояла під вінцем!» (Коцюб.) (ФСУМ-2, с. 865). Традиційно *вінець* у наведеному контексті асоціюється з вінком, що, відповідно до давнього звичаю, одягали на голову нареченим під час вінчання як символ шлюбу та поєднання доль (Бігусяк, 2000, с. 129).

З часом стійкі звороти з компонентом *вінець* втратили свою первісну, обрядову складову й почали вживатися у значенні 'одруження', тобто поєднання двох людей у шлюбі.

Із давнім обрядом покривання голови молодої, що символізувало зміну її соціального статусу з дівчини на жінку, господиню дому, походять фразеологізми *зав'язати голову (хустку)*, *покривати / покрити голову (голівоньку)* в значенні 'одружуватися': «Уляна дуже молодою зав'язала голову» (Н.-Лев.); «Не вернеться чорнобривий Та й не привітає, Не розплете довгу косу, Хустку не зав'яже» (Шевч.) (ФСУМ-1, 301); «— Ховайся, ховайся, дівчино! Час тобі скидати квітки та покривати голову хусткою! — крикнув Василь» (Н.-Лев.); «— Свята Покрівонько, покрій мені голівоньку» (Номис) (ФСУМ-2, с. 667). Цей обряд був частиною весільного ритуалу, коли дівчину, що раніше ходила з непокритою головою (часто з віночком), покривали хусткою, очіпком чи переміткою (Васильченко, 2010, с. 74; Трачук, 2023, с. 136), щоб не було видно волосся, а її вінок віддавали, адже у традиційній українській культурі головний убір був важливим оберегом і символом сімейного стану. Покриття голови символізувало кінець її молодості, а також акцентувало на її приналежності до статусу заміжньої жінки (Пономарьов, 1994, с. 278). Тож основою наведених вище фразеологізмів є ідея «зміна зовнішності – зміна статусу».

Важливою подією в українців, яка зміцнювала сім'ю, завжди вважалося народження дитини. Так, на початок нового життя вказують фразеологізми з компонентом *світ*, що походять від метафоричного уявлення про народження як вихід людини з «темряви» (небуття) у «світло» (життя) (Венжинович, 2010, с. 34; Кононенко, 1991, с. 32), наприклад: *побачити світ* – 'народитися': «Ми пройдемо, мій син, по харківському бруку, де ти побачив світ, де я почув твій сміх» (Сос.); «Там, в тих суворих тундрових просторах, в ночах табірною тяжкою існування побачили світ його крихітні доньки» (Гончар) (ФСУМ-2, с. 650); *приходити / прийти у світ (на світ)* 'народжуватися / народитися': «Сам Амор Діонин, кажуть, серед нив прийшов у світ» (Зеров); «Відколи Гапка прийшла на світ, Мартоха злагодніла до чоловіка (Л. Укр.) (ФСУМ-2, с. 701).

Із релігійним уявленням про світ як творіння Бога пов'язаний фразеологізм *приводити / привести на світ божий* (кого) у значенні 'давати життя, народжувати дитину', наголошуючи на важливості та божественній природі народження: «Пані ... віддалася вчасно

і від того часу жила буквально на те, щоб приводити дітей на світ і плекати їх» (Коб.); «А дівчина гине ... Якби сама, ще й нічого, А то й стара мати, Що привела на світ божий, Мусить погибати» (Шевч.); «Іванова мати привела на світ дванадцятро дітей» (Томч.) (ФСУМ-2, с. 690).

Іноколи дитина може народитися «в сорочці» (за народним віруванням «сорочка» – це навколоплідний міхур), що є рідкісним явищем. Тож вважалося, що це приносить дитині щастя та захист від бід. Існував навіть звичай зберігати цю «сорочку» як талісман, задалегідь висушивши, і носити її при собі аж до смерті, щоб не втратити свого щастя й удачі (Бондаренко, 2018, с. 27). Із часом виник образний вислів *народитися (вродитися) в сорочці* у значенні 'бути везучим, удачливим, щасливим': «Він народився в сорочці. Він досяг усього, чого тільки може побажати собі найвибагливіший честолюбець. Так гадають усі» (Шовк.); «Василь народився в сорочці. Інакше, як пояснити, що з першого й до останнього дня війни провоював у піхоті й відбувся лише легкою контузією?» (Підс.); «Вони саме ставили підписи під актом, коли до кімнати вбігла молоденька сестра, сповістила дзвінко: все пройшло добре! ... Просто-таки в сорочці вродився!» (Гончар) (ФСУМ-2, с. 533).

Виникнення стійкого звороту *народитися під щасливою зіркою (зорею)* пов'язане з давніми уявленнями про вплив небесних світил на долю людини й означає, що людина має щасливий початок життя, її супроводжує успіх і везіння у справах. Приклади в контексті: «Про удачливих кажуть: народився під щасливою зіркою» (Укр.); «На прощання сказав пораненому Василеві старший лейтенант: – Під щасливою зорею ти родився» (Горд.) (ФСУМ-2, с. 533).

Джерелом для формування української фразеології слугують і поховальні обряди, зберігаючи в собі етнокультурну інформацію про традиції українців. «Для того, щоб згладити біль втрати близької людини, народ виробив світоглядні уявлення про смерть, поховання і пошанування мертвих» (Савчин, 1995, с. 19). Люди вірили у вічне життя, безсмертність душі та воскресіння тіла. Так, евфемістичні вислови *відправитися на той світ* 'померти, загинути': «Від злиденного життя можна й на той світ відправитися» (ФСУМ-1, с. 124); *іти (переходити) / ніти (перейти, попереходити) на той світ* 'умирати': «Хіба я йду на той світ?» (Л. Укр.); «На той світ тихий перейти» (Шевч.); «Давні товариші його ... деякі вже й на той світ попереходили» (Мирний) (ФСУМ-1, с. 353) походять від давніх

народних уявлень про життя після смерті та два світи: світ живих і світ померлих, який вважався «іншим», «тим». Життя після смерті асоціюється з вічністю, безсмертям, наприклад: *переноситися / перенестися у вічність* 'помирати': «Наймолодший синок ... перенісся через недбалість мачухи у вічність» (Коб.) (ФСУМ-2, с. 620). Також в уявленні українців смерть постає як конкретна істота, яка приходить раптово, без попередження, може заглядати в очі, і в такий спосіб забрати душу людини. Наприклад, *смерть заглядає (дивиться, зазирає і т. ін.) / заглянула (подивилась і т. ін.) в очі (кому)* 'хто-небудь може померти, близький до кончини, загибелі': «Почалося тривожне підпільне життя ... Тричі за цей час ловили мене гестапівці й поліцаї. Тричі за цей час заглядала мені у вічі смерть» (Дмит.); «Скупий титар, бачачи, що смерть заглянула йому в очі, благально протягнув: – Рятуй мою душу, Трохим ... Сто карбованців дам» (Стельмах) (ФСУМ-2, с. 833); *смерть узяла (забрала, прибрала)* (кого) 'хто-небудь помер чи загинув': «Умерла баба ... не буде більше баби ... Смерть узяла бабусю» (Мирний); «Він свідомо пішов на страту. Не хотів животіти, псувати життя іншим і мучитися самому. Віра розуміла це. Розуміла, що смерть однаково прибрала б його незабаром, а плакала» (Перв.) (ФСУМ-2, с. 834). Смерть також може поставати у вигляді людського скелета з косою в руках. Коса як інструмент асоціюється зі жнивами, що символізує збирання врожаю, наразі – душ померлих. Наприклад, *смерть занесла (свою) гостру косу* (над ким) 'хто-небудь може померти, загинути': «Часом вона [Марія] зупинялась. Потім схоплювалась і бігла знову. Бігла від смерті, що вже було занесла над нею свою гостру косу» (Цюпа) (ФСУМ-2, с. 833); *смерть косить (скосила)* (кого) 'хто-небудь помирає (помер), гине (загинув)': «Не можна і й підвести обличчя до кулеметного щита. У нім є проріз для прицілу, смерть крізь нього нас косила» (Сос.) (ФСУМ-2, с. 834); *смерть стоїть з косою за плечима* 'хто-небудь скоро помере, близький до кончини, загибелі': «Коли чоловік постарів і відчув, що смерть стоїть з косою за плечима, покликав своїх хлопців і сказав: – Я, діти мої, буду вже вмирати» (Казки...) (ФСУМ-2, с. 834); *смерть трясє / потрясла косою* 'хто-небудь скоро помере, близький до кончини, загибелі': «Спасибі, зіронько! – минає Не ясний день мій; вже смеркає, Над головою вже трясє Косою смерть» (Шевч.); «Одчайний людський зойк в тумані дзвенить і падає: смерть потрясла косою, туманом пішла, як ладан» (Ю. Янов.) (ФСУМ-2, с. 834).

З архаїчної уяви про смерть як про далеку дорогу, що вимагала ритуального супроводу до потойбічного світу, походить фразеологізм *проводжати / провести в останню путь* (кого) у значенні 'хоронити, ховати кого-небудь' («Вранці небіжчика перенесли на козацький байдак, і вся флотилія вирушила до Кінбурна, проводжачи бойового отамана в останню путь» (Дор.); «– Бачте, – говорить молодичка, – в баби не так і багато близьких людей, що прийдуть провести її в останню путь» (Гуц.)) (ФСУМ-2, с. 704). *Остання путь* – це символічна дорога, що веде до кінця людського життя, до вічності.

Від старовинного звичаю, коли людина віддає останній поклін або виконує ритуал на знак пошани до покійного, утворився стійкий зворот *віддавати / віддати останню шану* (кому) у значенні 'виражати пошану до померлого, прощаючись з ним': «В голубе квітневе небо вдарили раптом рушниці, віддаючи останню шану політрукові і його бойовим товаришам» (Цюпа); «Вдарив і дзвін похоронний ... Нічого, мабуть, ждять: Треба людині сторонній Шану останню віддати» (Граб.) (ФСУМ-1, с. 118). «Вважалося, що померлі здатні опікуватися добробутом і щастям живих. Шанобливе ставлення до померлих благотно впливає на живих нащадків, сприяє регулярним змінам у природі, урожайності полів і садів» (Борисенко, 2016, с. 227).

В українській мові існує фразеологізм *на ладан дихати* у значенні 'бути близьким до смерті' («[Тарас:] Багато вже не стало тих, що воювали разом! Один Кадило ще живий, та й той на ладан дише» (К.-Карий)) (ФСУМ-1, с. 240). Виникнення його зумовлено дотриманням християнського звичаю, коли хворих перед смертю сповідали, причащали та кадили ладаном (ароматною смолою), що виділяє сильний запах під час горіння. Цей процес символізував останнє «дихання» людини на межі смерті, що й закріпилося у стійкому звороті.

В українській культурі існував звичай класти померлих на *лаву* в хаті для прощання перед похованням. «Її застеляли тканиною, на неї клали тіло, вдягнуте у святковий одяг. На лаві покійника готували до поховання: обмивали, вдягали. Потім перекладали у труну» (Пахолок, 2008, с. 344). Лава була тимчасовим місцем спочинку небіжчика, символом смерті, тож фразеологізми *витягтися (витягнутися) вздовж лави* («Але я колись таки спишу твою шкуру вздовж і впоперек! ... То й сам уздовж лави витягнешся! – стиснув сухий ку-

лак» (Стельм.) (ФСУМ-1, с. 110); *лежати на лаві* («– Скорше буду на лаві лежати! Ти заженеш мене в сиру землю!» (Коб.)) (ФСУМ-1, с. 419); *лягти вздовж лави* («З такої страви ляжеш вздовж лави!» (Укр. присл.)) (ФСУМ-1, с. 455) стали уособленням цього процесу.

У фразеологічній одиниці *винести / виносити ногами вперед (наперед)* (кого) 'умерти або поховати кого-небудь' («Мешканців не видно – поховалися десь чи вибралися, а кого й винесли ногами вперед» (Хор.); «Скоро винесемо з хати всіх [окупантів] ногами наперед» (Голов.)) (ФСУМ-1, с. 96) простежуємо зв'язки з ритуалом «прощання» небіжчика з хатою, пов'язаним із культом померлих предків і який був складовою частиною похоронного обряду: померлого виносили ногами вперед, щоб він уже не вернувся (Борисенко, 2016, с. 226; Павлюк, Горинь, Кирчів, 1994, с. 238).

Зв'язок із поховальним обрядом мають фразеологізми зі стрижневими компонентами *земля* та *могила* 'яма для поховання померлого' або 'насип над похованим' (ЕСУМ-3, с. 493): *віддавати / віддати тіло землі* – 'ховати, хоронити когось': «На Каневській горі віддали землі тіло Т. Г. Шевченка» (ФСУМ-1, с. 118); *засипати землею* (кого) 'похоронити': «Харитін опам'ятався й схаменувсь. – Батька тільки що засипали землею, а я вже грішу грішними думками!» (ФСУМ-1, с. 317); *із сирою землею повінчатися* 'померти': «Саливон сповістив урочисту новину, що вже деякі дівчата в Німеччині насправляли повні скрині одежі, повиходили заміж ... – Із сирою землею повінчалися! – гнівними голосами вигукували дівчата» (Горд.) (ФСУМ-2, с. 654); *іти (лягати) / піти (лягти) в сиру землю* 'умирати': «– Іди собі, мале дитя, у сиру землю, поки не зазнало лиха, іди малим – і краще, і легше» (Мирний); «[Наум:] Не остав мене, Господи ... Цілий вік ти мене милував, а на старості, як мені треба було у землю лягати, послав ти мені таке горенько!» (Кв.-Осн.) (ФСУМ-1, с. 353); *лежати в землі* 'бути похованим, покоїтися': «Перед її очима в круговороті виринали рідні обличчя, і поруч з живими воскресали й ті, що вже давно лежали в землі» (Стельмах) (ФСУМ-1, с. 419); *насипати землі на груди* (кому) 'поховати померлого, здійснити поховальний обряд': «Уже, мабуть, років з п'ять минуло, як насипали вдові землі на груди» (ФСУМ-2, с. 533); *пахне (смердить) землею* (від кого) 'хто-небудь дуже старий, близький до смерті': «Од неї пахне вже землею. Уже й мене не пізнає!» (Шевч.) (ФСУМ-2, с. 610); *покритися землею* 'померти': «Легше, мої любі, покриться землею, Ніж бачить, як другий, багатий,

старий, Цілує за гроші, вінчається з нею» (Шевч.) (ФСУМ-2, с. 667); *дивитися в могилу* 'бути тяжко хворим, близьким до смерті' (ФСУМ-1, с. 235); *зійти / сходити в могилу (в землю)* 'умерти': «[Андромаха:] Задля мене було б вже корисніш В землю зійти, як тебе [Гектора] я утрачу» (Ант. літ.); «Один за одним сходять у могилу Ті, з ким топтали ми житейську путь» (Дмит.) (ФСУМ-1, с. 335); *знайти могилу* 'загинуті, померті': «Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвалого Септара або грішник знайде собі могилу під руїнами башти» (Коцюб.) (ФСУМ-1, с. 340); *обомати (вже) в могилі* 'такий, що скоро помере': «[Мати:] Хто ж це буде терпіти таку наругу? Коли ось цей Петро он обомати ногами вже в могилі, а й той перед ними [фашистами] шапки не зняв, не схилив голови» (Збан.) (ФСУМ-1, с. 500); *(сира) могила узля (прийняла і т. ін.)* (кого) 'хтось помер': «Гей, однолітки, чи й вам так болить часом серце? Та де! – Тих узля могила, а решта замкнулася в баштах поважної старості» (Ю. Янов.) (ФСУМ-1, с. 500); *піти в могилу* 'загинуті, вмерті': «При мені вже тоді з діток Марушка четверта в могилу пішла» (Тесл.) (ФСУМ-2, с. 643).

Відомо, що ще в добу Трипільської культури був поширений культ землі, тому покійників почали ховати саме в землю, яка символізувала природний цикл життя і смерті, а на місці поховання насипали «високий земляний або кам'яний насип – “курган”» (УВС, с. 156), який ще називають могилою. Зауважу, що в структурі аналізованих фразеологічних одиниць зафіксовано уживання синонімів до компонента *могила*: гріб–домовина–труна, що зумовлено традицією в українців, яка набула поширення після прийняття християнства, ховати покійника у дерев'яній труні. Остання, згідно з вірою у загальне воскресіння, слугує тимчасовим прихистком, домом для померлого. Наприклад: *лягти (лягати) в могилу (в домовину, в труну, в гріб)* 'померти, загинути': «Грабовський багато зазнав тортур, але залишився до кінця незламним, хоча й передчасно ліг у могилу!» (Нар. тв. та етн.); «Чи я знайду спочинок за життя, А тоді, як ляжу в домовину?» (Вороний); «Краще в труну ляжу!» (Тют.); «– Тебе ж до життя [життя] рідна [мати] в'яже, Уб'ють тебе, вона в гріб ляже» (Котл.) (ФСУМ-1, с. 455); *стояти над могилою (гробом)* 'бути близьким до смерті': «В самоті стою над могилою» (Граб.); «Я над гробом стою» (Сл. Гр.) (ФСУМ-2, с. 864); *стояти однією ногою в могилі (в труні, в гробі)* 'перебувати в стані повного виснаження, на грані смерті': «Вона,

Денисе Івановичу, виходжувала навіть таких, які однією ногою в могилі стояли» (Стельмах); «Ти вже оджив своє і однією ногою стоїш у труні!» (Кроп.); «Одною ногою в гробі стоїть, а ще зле творить» (Укр. присл.) (ФСУМ-2, с. 865).

Для опису смерті людини уживаються стійкі звороти з компонентом дуб, походження яких, імовірно, пов'язане з давньою традицією виготовлення трун для заможних і знатних людей із дубових дощок (Бондаренко, 2018, с. 27), що відзначалися міцністю, але були трудомісткими в обробці. Наприклад, *врізати дуба*: «Можна й дуба врізати, моржуючи» (Збан.) (ФСУМ-1, с. 151); *дати дуба*: «[Пріська:] Думають, що мати прикидається недужою ... Повірять тільки, як колись дуба дасть мати» (Вас.) (ФСУМ-1, с. 221); *дубом одубитися*: «Настане час, і дубом одубляться ті, хто чинить зло й несправедливість» (ФСУМ-2, с. 581).

Отже, дослідження обрядової фразеології допомагає виявити культурні коди та символи, що передають глибокий зміст і пов'язані з предметами, рослинами й діями; дає змогу краще зрозуміти історичний контекст, у якому формувалися певні обряди, та роль обрядової фразеології у збереженні історичної пам'яті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Бігусяк, М. (2000). Із спостережень над весільною лексикою гуцульського говору. *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження*, 125–148.

Бодак, В. А. (2000). *Релігійна обрядовість в її соціальних реаліях*. Київ.

Бойчук, Х. (2017). Весільна обрядовість Городенківщини (за матеріалами експедиції 2016 р.). *Народознавчі зошити*, 1(133), 154–159.

Бондаренко, М. (2018). Фразеологічні одиниці з флористичним компонентом у мовній картині світу українця. *Мовні і концептуальні картини світу*, 2(64), 23–29.

Борисенко, В. (2016). *Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття*. Київ.

Васильченко, В. (2010). Відображення українськими обрядовими фразеологізмами статусної зміни зовнішності людини. *Українська мова*, 1, 67–81.

Венжинович, Н. (2010). Позитивна репрезентація людини у фразеологізмах української мови. *Українська мова*, 2, 33–43.

Дем'яненко, Н. (2024). Фразеологізми на позначення народних звичаїв та обрядів у польсько-українському міжкультурному діалозі. *Київські по-лоністичні студії*, 40, 334–351.

Д'якова, Т. О. (2012). Етнокультурне підґрунтя фразеології вдалого сватання в українських східнослов'янських говірках. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*, 9, 18–20.

ЕСУМ-1: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (1982). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (Т. 1: А–Г). Київ.

ЕСУМ-3: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (1989). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (Т. 3: Кора–М). Київ.

ЕСУМ-6: Мельничук, О. С. (гол. ред.). (2012). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (Т. 6: У–Я). Київ.

Йовенко, Л., Терешко, І. (2022). Обряд випікання весільного короваю: часо-просторовий вимір (за матеріалами історичної Уманщини). *Народознавчі зошити*, 4(166), 876–884.

Коваленко, Н. (2024). Мовна реалізація архетипних уявлень про дотримання звичаїв та обрядів. *Народознавчі зошити*, 3(177), 663–669.

Кожоляно, О. В. (2005). *Передшлюбна весільна обрядовість українців Буковини (кін. XIX–XX ст.)* [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника]. Івано-Франківськ.

Кононенко, В. І. (1991). Словесні символи в семантичній структурі фраземи. *Мовознавство*, 6, 30–36.

Магрицька, І. (2003). Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнослов'янських говірках. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура*, 182–193.

Мигoliniнець, О. (2020). Фраземи, пов'язані з весільною обрядовістю, в українських закарпатських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 2(44), 219–223.

Павлюк, С. П., Горинь, Г. Й., Кирчів, Р. Ф. (1994). *Українське народознавство*. Львів.

Пахолок, С. (2008). Прояви народного етикету у похоронній обрядовості українців. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*, 1, 343–350.

Пилипак, М. А. (2011). *Весільна обрядовість Східного Поділля середини XX – початку XXI століття: типологія, специфіка, динаміка та географія побутування (на матеріалі картографування)* [дис. ... канд. філол. наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського]. Київ.

Пономарьов, А. (1994). *Українська етнографія. Курс лекцій*. Київ.

Савчин, Л. М. (1995). *Звичаєва сімейно-побутова обрядовість та її значення в традиційній культурі волинського Полісся (на матеріалах польових досліджень 20–30-х рр. XX ст.)* [автореф. дис. ... канд. іст. наук, Київський державний інститут культури]. Київ.

Скиба, О. В. (2011). *Весільна обрядовість Східної Слобожанщини: сучасна інтерпретація*. Луганськ.

СУМ-4: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1973). *Словник української мови: в 11 т.* (Т. 4: І–М). Київ.

СУМ-5: Білодід, І. К. (гол. ред.). (1974). *Словник української мови: в 11 т.* (Т. 5: Н–О). Київ.

Трачук, К. (2023). Концепт «багатство» в українській весільній обрядовості. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 59(3), 134–138.

УВС: Данилюк, Н. (упоряд.). (2004). *Україна в словах: мовокраїнознавчий словник-довідник*. Київ.

ФСУМ-1: Паламарчук, Л. С. (гол. ред.). (1999). *Фразеологічний словник української мови: у 2 кн., 1*. Київ.

ФСУМ-2: Паламарчук, Л. С. (гол. ред.). (1999). *Фразеологічний словник української мови: у 2 кн., 2*. Київ.

Черленяк, І. (2017). Атрибути та обрядодії весільного циклу на Закарпатті: семантика, семіотика та символіка. *Народознавчі зошити*, 2(134), 380–390.

Ірина ЧЕРЕВКО